

“Waar is de Amateurkunstsector in 2030?”

Keynote Dag voor de Amateurkunst, 7-11-2021, Neushoorn, Leeuwarden

Evert Bisschop Boele, lector Kunsteducatie Hanzehogeschool Groningen, bijzonder hoogleraar Cultuurparticipatie Erasmus Universiteit Rotterdam; e.h.bisschop.boele@pl.hanze.nl

Mijn koor

Iedere dinsdagavond repeteert mijn shantymoor in een zaaltje achter de plaatselijke snackbar. Ik ben inmiddels acht jaar lid. De afgelopen anderhalf jaar zongen we niet. Sinds september zijn we weer begonnen. Ik heb vijf jaar meegezongen, daarna ben ik basgitaar gaan spelen. Ik ben lid geworden omdat ik het koor wilde onderzoeken. Dat onderzoek is klaar, maar ik blijf lid, omdat het koor mij veel brengt.

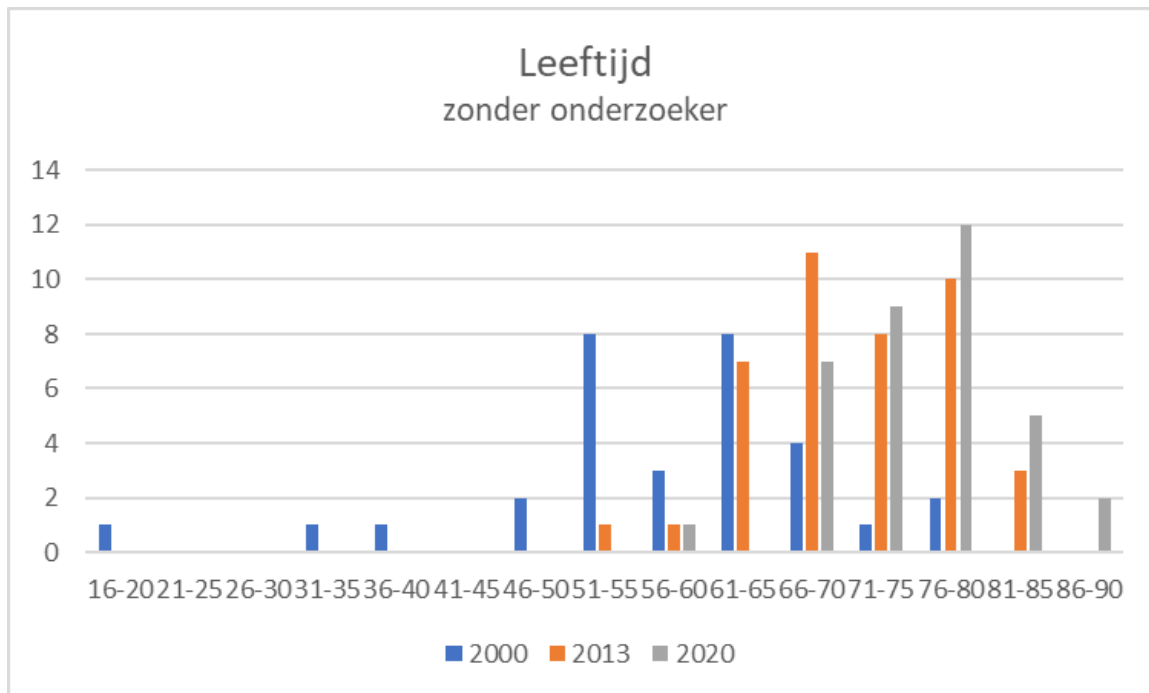
Wat ik wilde uitzoeken in mijn onderzoek, is precies dat: wat brengt het koor aan de leden? Toen ik aan het onderzoek begon en er over vertelde aan anderen zeiden die meestal: “Vast veel gezelligheid!” En dat klopt. Maar in dat antwoord klinkt ook een beetje door: ze doen het voor de gezelligheid, niet voor de kwaliteit, de artistieke, het zingen. Ik snap dat. Het shantymoor staat nogal laag in de artistieke pikorde van de koorwereld, heb ik wel geleerd de afgelopen acht jaar. En koorleden benoemen dat ook: “Bij ons hoef je niet te kunnen zingen. Zolang je wilt zingen ben je welkom.”

Dat idee van ‘voor de gezelligheid’ wordt altijd ondersteund door de grote enquête-onderzoeken die regelmatig gedaan worden naar cultuurparticipatie. In een recente publicatie lees ik: “De overgrote meerderheid van de amateurkunstenaars in groepsverband doet dat uit sociale overwegingen (80%). Daarmee draagt amateurkunst stevig bij aan de sociale cohesie in Nederland [dat is overigens een discutabele conclusie]. De overige 20% beoefent een kunstvorm voornamelijk om zich daarin te bekwamen en verder te ontwikkelen.”ⁱ

Mijn indruk bij mijn koor is toch wat anders. Ik geloof vast dat mijn medekoorleden eerder ‘uit sociale overwegingen’ dan ‘verder bekwamen en ontwikkelen’ als reden aan zal kruisen in een enquête. Maar als het alleen om de gezelligheid zou gaan, zouden ze elkaar wel gewoon opzoeken denk ik. Kopje koffie. Biertje.

Als je wat langer rondloopt, moet je uiteindelijk concluderen dat mensen lid zijn van een shantymoor omdat ze het leuk vinden om met zijn allen een shantymoor te zijn. Sommigen vinden het leuk om elkaar te zien. Sommigen vinden het leuk om te zingen. Sommigen zijn graag even bij huis weg. Sommigen vinden nog weer wat anders. En bij iedereen is het altijd van alles door elkaar. Maar allemaal vinden ze het, uiteindelijk, leuk om samen een shantymoor te zijn. Elke dinsdagavond weer.

De gemiddelde leeftijd van mijn shantykoor is dik 75 jaar. Inclusief mijzelf. Ik laat even de ontwikkeling van de leeftijdsverdeling zien, verdeeld over drie meetmomenten. De gemiddelde leeftijd bij de oprichting in 2000 (blauw) was 58; in 2013 (oranje) 72; en in 2021 (grijs) 76. Aanvankelijk steeg elk jaar de gemiddelde leeftijd dus ook met ongeveer een jaar. Nu vlakt dat wat af, en als het zo doorgaat stabiliseert het misschien op termijn op zo rond de 80 jaar. De oudste leden, van rond de 90, vertrekken; nieuwe leden van rond de 70 komen er bij. Zo gaat het nu al een beetje.

Maar misschien ook niet. Misschien blijft het wel jaarlijks met een half jaar stijgen, worden we steeds kleiner, en houdt het koor uiteindelijk op te bestaan. Of misschien stopt de dirigent er mee vanwege zijn leeftijd en stopt het koor. Of misschien gaan we toch weer verjongen. Shanty was begin dit jaar een rage op TikTok.ⁱⁱ Hoewel de eerste 15-jarige zich nog moet melden bij ons weet je maar nooit.

Wat leren we hier uit, behalve wat anekdotiek? In ieder geval dat de werkelijkheid veel ingewikkelder is dan wat voor op enquêtes gebaseerde cijfers dan ook ons voorspiegelen. En ook dat de toekomst ongewis is.

Het einde der tijden?

De vraag van vandaag is: waar is de amateurkunstsector in 2030? Een belangrijke vraag. Maar ik denk niet dat ik u het antwoord ga leveren. En ik denk eerlijk gezegd ook niet dat we aan het eind van de middag samen dat antwoord hebben. Dat we een oplossing hebben voor het dreigende gebrek aan vrijwilligers en bestuurders bij verenigingen. Of voor de vergrijzing. Of voor de financiële zorgen bij sommige verenigingen.

Waar is de amateurkunstsector in 2030? Laten we eens wat preciezer naar die vraag kijken. Om te beginnen: waar komt die vraag vandaan? De vraag wordt, lijkt mij, ingegeven door een breed gedeeld gevoel dat het niet zo goed gaat met de amateurkunst. Wie recent de uitzending van

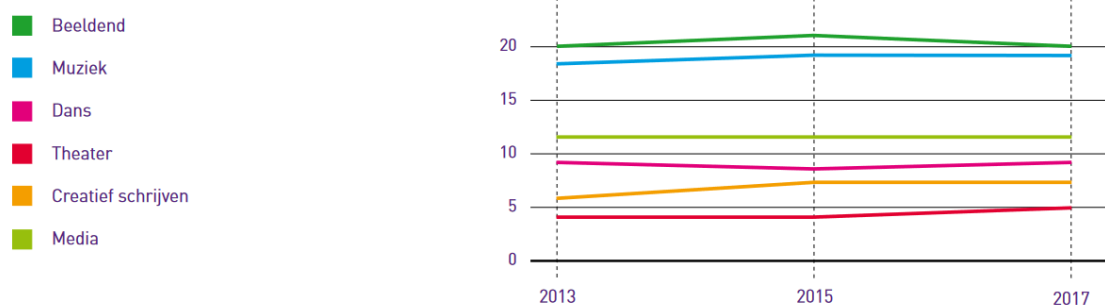
Zembla over ‘het verdwijnen van de muziekscholen’ⁱⁱⁱ heeft gezien kan niet anders dan ontzet zijn. Er zijn er nog maar 12 over! En op het kaartje zag ik dat daar geen van in het Noorden was. Noord-Nederland is een muziekschoolloos ‘wasteland’ geworden. Volgens Zembla dan – wij weten wel beter.

Er is werkelijk heel veel aan te merken op die Zembla-uitzending. Bijvoorbeeld dat het hier echt om journalistieke stemmingmakerij gaat. Maar toch vond ik de Zembla-uitzending ook prachtig. Wat Eric Vloeimans bij de muziekschool voelt, voel ik ook. En zonder muziekschool De Wâldsang en mijn gitaarlessen in Burgum had ik hier niet gestaan denk ik.

En met Vloeimans en Jett Rebel vind ik het ook beschamend hoe Nederlandse overheden met kunst en cultuur omgaan. Ik vind dat ieder kind naar de muziekschool moet kunnen. En dat ieder kwartje dat daaraan besteed wordt goed besteed belastinggeld is. Zeker als die muziekscholen er in slagen weer een beetje bij de tijd te komen.

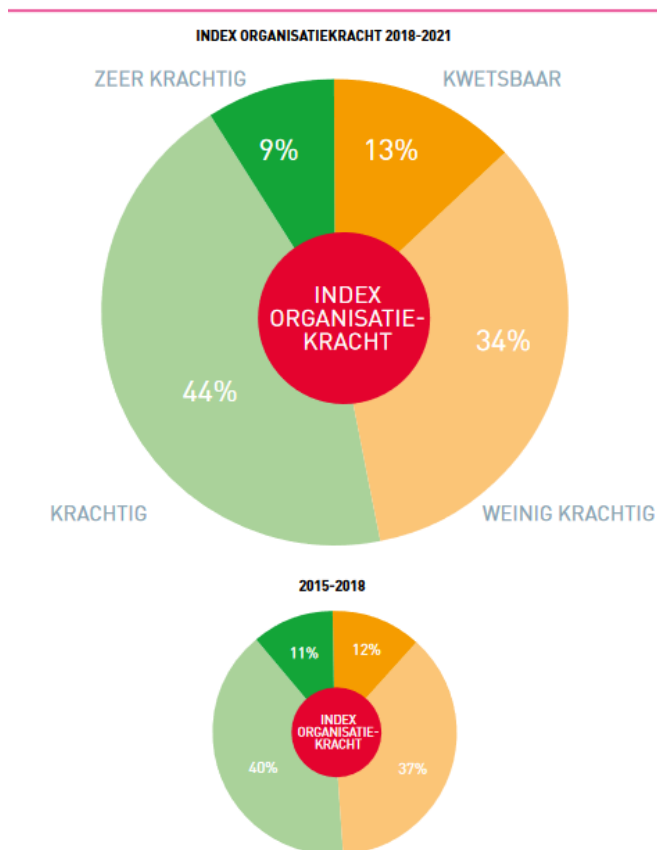
Maar is het echt zo erg als Zembla schetst? Is er inderdaad een schrikbarende achteruitgang in muziekscholen en bijvoorbeeld in muziekverenigingen? Doen kinderen steeds minder? Doen volwassenen steeds minder? Moeten we deze middag beginnen met angst en beven? Cijfers van de Monitor Amateurkunst^{iv} lijken daar niet op te wijzen – maar we wachten met smart op meer recent materiaal.

Figuur 3. Beoefening van kunstzinnige en creatieve activiteiten: percentage van de bevolking van zes jaar en ouder in de periode 2013-2017

7

Behalve de Monitor Amateurkunst zou ook de recent verschenen Verenigingsmonitor 2021 aanleiding kunnen zijn om de vraag te stellen waar we staan in 2030. Die monitor is natuurlijk sterk gekleurd door de Corona-periode. Maar hoe staat het er voor? Eigenlijk viel het me nogal mee. Kijken we bijvoorbeeld naar de ‘index organisatiekracht’, dan zien we dat het percentage kwetsbare verenigingen is gestegen van 12 naar 13% in vergelijking met drie jaar terug, en het aantal zeer krachtige gedaald van 11 naar 9. Maar het percentage krachtig is dan weer gestegen van 40 naar 44, en het percentage weinig krachtig gedaald van 37 naar 34.^v

Alle hens aan dek? Ik denk het niet. Laten we deze middag niet ingaan vanuit een einde der tijden perspectief en met een vijf voor twaalf gevoel.

Maar laten we ons vooral ook niet blind staren op dit soort cijfers en grafieken. Want met enig zoeken is het best mogelijk om minder positieve cijfers tevoorschijn te krijgen. Over vergrijzing. Over bestuursleden en vrijwilligers. Over financiën.

In het gezelschap van vanmiddag gaat het om iets anders. De meesten van ons zijn ervaringsdeskundigen bij uitstek in een van de velden van de amateurkunstverenigingen. Wij voelen wat er gebeurt. We kennen de verhalen.

En we weten dat een bloeiende vereniging geen vanzelfsprekendheid is. Daar moet hard voor gewerkt worden. Dat was vroeger zo, dat is nu zo, en dat is straks nog steeds zo. En we weten dat onze samenleving voortdurend verandert. Ook

dat was vroeger zo, dat is nu nog steeds zo, en dat is straks ook zo. Dat betekent dat sommige zaken verdwijnen, en andere verschijnen. Dat sommige dingen een tijdje hip zijn, en dan weer uit de gratie raken. En dat we zullen moeten meebewegen als we een vereniging door al die voortdurende veranderingen heen willen loodsen. Anders eindigen we aan de zijlijn. Of houden we op te bestaan. En dat kan dan ook simpelweg zijn omdat we onze functie in de samenleving zijn verloren.

Vragen over de vraag

Ik wil daar een beetje verder op reflecteren, aan de hand van drie woorden uit de vraag die we ons vandaag stellen: waar is de amateurkunstsector in 2030? Die drie woorden zijn dan: amateur, kunst, en sector.

Eerst maar die amateur. Amateur, u heeft het al heel vaak gehoord en gaat dat nog heel vaak horen, komt van het Italiaanse 'amatore' - liefhebber. De mensen die onze verenigingen bevolken doen dat uit liefde. Dat is een kracht waar niets tegenop kan. Zolang die liefde blijft, blijven ze komen.

Maar het woord amateur wordt ook vaak gesteld tegenover de professional. Of eigenlijk niet zozeer tegenover, maar: onder. In ons denken wordt wat de amateur doet afgemeten aan wat de professional doet. Het is kwalitatief minder, hoe hard ze ook oefenen. Het woord amateur, zeggen de woordenboeken, betekent ook wel vaak dilettant.

De kunstprofessional is in onze samenleving het rolmodel. *Amateurs* zijn dan ook vaak *imitateurs*, imitatoren van de professional, en hoe dichterbij het ideaal komen hoe beter het is. Vandaar dat in veel subsidieregelingen je pas geld krijgt als 'de artistieke kwaliteit gegarandeerd is' of op zijn

minst stevig nagestreefd wordt. Of als er 'vernieuwd' wordt, liefst door interdisciplinair samen te werken – want dat doen de professionals immers. En het Fonds Cultuurparticipatie vindt het meestal prachtig als we samenwerken met professionals.

Ik ben daar natuurlijk niet tegen. Ik pleit er wel voor om dat niet als een gegeven maar als een mogelijkheid te zien. Laten we aan onze amateurs de trotse beschrijving van de liefhebber geven – van het met hart en ziel doen wat je graag doet. Laten we niet te veel spreken in termen van de niet-professional die desondanks moet streven naar de hoogste artistieke kwaliteit.

Voor mijn eigen shantykoor geldt bijvoorbeeld dat voor sommige leden kwaliteit echt een doel op zich is, terwijl het voor anderen niet zo belangrijk is. Zolang we maar shantys zingen. Voor mijn koor is het opvatten van die amateurzangers als niet-professionals die moeten streven naar iets dat buiten hun bereik ligt de dood in de pot. Maar dat het enorme liefhebbers zijn van wat ze daar die dinsdagnavond steeds weer doen, staat buiten kijf.

Daarmee hangt ook dat tweede woord samen: kunst. Schrijven we kunst dan met een grote of een kleine k? Ook hier hoeven we niet te kiezen. Wie als liefhebber wil streven naar Kunst met een grote K, naar artistieke kwaliteit, naar zeggingskracht, naar vernieuwing of zelfs disruptie, moet zich daartoe uitgenodigd voelen. Maar wie dat niet wil en toch wil zingen of toneelspelen moet zich ook uitgenodigd voelen.

En dat derde woord: sector. Ik vind dat altijd een wat moeizame term. Een 'sector' is in onze neoliberale economie gewoonlijk een 'arbeidsmarktsector'. En die sectoren zijn georganiseerd. Sectoren zitten boordevol overleg. Er wordt onderhandeld en gepolderd, er wordt gestreden en samengewerkt, en er wordt bij het leven ondersteund.

Denken aan wat al die liefhebbers in georganiseerd verband doen in termen van een 'sector' kan er toe leiden dat we in de organisatiekramp schieten. Waar een sector is, moet worden geregeld, bestuurd en overlegd. Een sector is formeel. Het is niet voor niets dat onderzoeken naar de 'amateurkunstsector' altijd trouw vermelden dat ze in hun onderzoek de 'informele verbanden' maar mondjesmaat hebben kunnen meenemen. Want ja, die zijn juist niet georganiseerd; die zijn informeel. En misschien wel, gegeven de ontwikkelingen in onze samenleving, steeds vaker informeel. En trouwens: hebben we, zoals we hier zitten, voldoende oog voor en kennis van die 'informele samenwerkingsverbanden'?

Hoe kunnen we dan kijken?

Ik zei al: verenigingen moeten meelaveren met de steeds wijzigende omstandigheden in onze samenleving willen ze relevant blijven. Dat is niets nieuws. Ik denk dat het helpt als we ons realiseren dat ons bestaansrecht onze amateurs, onze liefhebbers zijn. Maar dat die liefhebbers niet altijd liefhebbers zijn van de kunst zoals de professional dat is – maar toch liefhebber. En dat denken in termen van een 'sector' kan leiden tot organisatiekramp die niet per se productief hoeft te zijn.

Ik denk ook dat het goed is om niet vanuit een pessimistisch doemdenken vanmiddag het gesprek te voeren. Laten we voor ogen houden dat de actieve cultuurparticipatie in Nederland overall aardig stabiel lijkt te zijn. Laten we voor ogen houden dat mensen simpelweg en uit zichzelf behoefte hebben aan kunstbeoefening. Het geeft ze immers de mogelijkheid zichzelf te zijn en zichzelf te ontwikkelen. Het biedt ze op allerlei manieren een plek in deze wereld – waaronder, als je het samen doet, een plek om samen te zijn. En ze kunnen zichzelf en anderen op allerlei manieren

reguleren – ze kunnen zichzelf en anderen er gelukkiger mee maken, bijvoorbeeld. En dat alles vanuit die liefde van de liefhebber.^{vi}

De vraag aan ons is: hoe gaan we als verenigingen om met die veranderende tijden? Nogmaals: ik heb daarop niet het antwoord. Maar ik ga nu een paar suggesties doen die we misschien in de discussies zometeen kunnen gebruiken. Het zijn suggesties die gebaseerd zijn op wat ik onderzoek, op wat ik meemaak, op wat ik lees, en hoor, en voel. Het zijn er drie: denken in systemen, verbindingzones maken, en dialogische relaties bouwen.

De eerste suggestie is: denk in systemen^{vii}. Wij leven in een tijd en in een samenleving die het heel moeilijk vindt om te accepteren dat niet alles vanzelf gaat. Als er ergens een probleem is, moet dat opgelost worden. Dat doen we dan liefst door iets wat we een ‘interventie’ noemen. We doen een ingreep. En die ingreep moet ‘bewezen effectief’ zijn. Kijk maar wat er nu met het Nationaal Programma Onderwijs gebeurt. Kinderen zijn niet naar school geweest vanwege Corona, dus hebben ze een probleem: achterstanden (in taal en rekenen). En dat probleem gaan we oplossen door ‘bewezen effectieve interventies’ te gebruiken. Het Ministerie maakt door voor scholen zelfs een ‘menukaart’ van.

Als je honger hebt bestel je een gerecht en is de honger weg. Het klinkt mooi. Simpel ook. Maar op de achtergrond van het idee van bewezen effectieve interventies staat een hele specifieke manier van naar de wereld kijken. We doen alsof de wereld bestaat uit een optelsom van causale relaties: van oorzaak-gevolg-relaties. Als dit gebeurt, dan dat.

Maar inmiddels is in de wetenschap ook een alternatieve manier van kijken voorhanden. Dat heet de complexe dynamische systeemtheorie. Die theorie gaat er van uit dat ons leven – en wellicht wel gewoon alles – zich afspeelt in systemen. Systemen van elementen die allemaal relaties met elkaar onderhouden, en die elkaar allemaal onderling beïnvloeden. Systemen die, omdat ze zo complex zijn, principieel onvoorspelbaar zijn. Daarom kunnen we nog steeds het weer niet goed voorspellen. Of een Corona-pandemie snel controleren.

Recent las ik in een artikel daar iets moois over. De auteur zei: systemen zijn niet gecompliceerd – want dan zouden we ze met al onze slimheid wel onder controle krijgen. Ze zijn complex. En, zei hij: ze zijn niet complexer dan we denken – ze zijn complexer dan we *kunnen* denken. Per definitie.^{viii}

Werken in complexe dynamische systemen – en de amateurkunstwereld is er zo een – is dus niet een kwestie van een probleem oplossen. Van het zoeken naar bewezen effectieve interventies. Het is: ons realiseren dat het systeem complex is, en dynamisch. Dat het voortdurend in beweging is. Dat we er zelf onderdeel van zijn. Dat als er iets verandert dat op allerlei manieren gevolgen kan hebben elders in het systeem. Dat die gevolgen maar beperkt voorspelbaar zijn.

Het vraagt dus om voortdurend uitproberen en de kop er bij houden: wat gebeurt hier? Hoe komt dat? Wat kunnen we nu doen? Waarbij we moeten bedenken dat ‘interventies’ alleen achteraf ‘bewezen effectief’ zijn geweest. Ze hebben gewerkt in het systeem zoals dat er op dat moment uitzag. Maar dat is geen garantie voor succes, want systemen zijn dynamisch. In elke context moeten we opnieuw uitvissen wat in die context werkt. Natuurlijk met al onze kennis over wat eerder werkte. In hogeschool-onderzoeksjargon zeggen we dan: oplossingen zijn niet kopieerbaar, maar kennis over oplossingen kan wel getransfereerd worden naar andere contexten.

De tweede suggestie vloeit hier uit voort: let op verbindingzones. Een systeem bestaat vanwege de verbindingen tussen de elementen. Je gaat dus niet proberen aan een afzonderlijk element in het systeem te sleutelen – bijvoorbeeld de dirigent anders opleiden – maar je gaat proberen aan de

verbindingen te sleutelen: dus aan hoe dirigenten in een opleiding terecht komen, of hoe dirigenten in een opleiding leren werken met de muzikanten van een blaasorkest.

Een van de interessante dingen waarover ik onlangs las^{ix} is het volgende. In biologische ecosystemen bestaan er niet alleen subsystemen – bijvoorbeeld een bos en een rivier – die elkaar beïnvloeden. Er zijn ook overgangszones tussen die subsystemen – een rivieroever. In de ecologie heten die ‘ecotones’. Dat kunnen we vergeten; als we maar onthouden dat het voor systemen cruciaal is om niet alleen te denken aan elementen en hun verbindingen. Het gaat juist ook om de overgangszones die die verbindingen vergemakkelijken. Een gezond systeem heeft juist oog voor die verbindingzones.

De derde suggestie gaat over dialogische relaties. In een systeem hangt alles met alles samen en zijn relaties per definitie wederkerig. In de kunsten denken wij denken nog te vaak in eenrichtingsrelaties. We hebben bijvoorbeeld een aanbod (een voorstelling? een cursus?) waarvoor we een afzetmarkt (een publiek? cursisten?) zoeken. Of omgekeerd: we benoemen een ‘doelgroep’, sporen de vraag op, en die moeten wij dan beantwoorden.

Zo wordt kunst een markt. Een markt van vraag en aanbod. We zitten wel een beetje vast in dat marktdenken. Als we van betekenis willen zijn voor nog meer mensen dan we nu al zijn, moeten we daar ook af en toe uit. Het gaat niet altijd om vraag of om aanbod. Soms gaat het ook om dialoog. We weten wie we zijn en wat we kunnen, en hoe belangrijk dat voor ons is. Maar dat is niet automatisch een aanbod aan de mensen die dat nog niet doen. En we hoeven ook niet per se te veranderen in de richting die de niet-deelnemers graag zien om ze over de streep te trekken.

In plaats daarvan kunnen we proberen meer in dialogen te denken. Met anderen verkennen hoe we wederzijds voor elkaar van betekenis kunnen zijn. Dat kunnen we misschien in de amateurkunst ook doen. Niet proberen de niet-deelnemers te overtuigen van het belang en de schoonheid van het deelnemen. Maar ook niet vragen wat niet-deelnemers willen en dat dan leveren – al is het maar omdat je dan misschien je huidige deelnemers verliest, of jezelf. Maar goed kijken en luisteren, en zien in gesprek te komen om te kijken waar nieuwe aanknopingspunten liggen om nieuw volk te bereiken.^x

Drie vragen

Denken in systemen, verbindingzones maken, en dialogische relaties bouwen. Je kunt ze zo koppelen aan de vragen waarmee we zo aan de slag gaan. We gaan het hebben over samenwerken op regionaal niveau in een platform. Laten we voor ogen houden dat we dan aan een systeem bouwen, en dat zo’n systeem complex en dynamisch is. Het verandert voortdurend. Het gaat werken als de elementen in het systeem op een actieve en responsieve manier werken. Laten we dus niet teveel denken in structuren en procedures, als ‘sector’. Maar vooral uitgaan van contact, uitwisseling, enthousiasme, vertrouwen, voortdurende betrokkenheid, en flexibiliteit.

We gaan het hebben over multidisciplinaire crossovers. Laten we dat niet doen omdat we denken dat multidisciplinair modern of hip is; of dat het beter is dan monodisciplinair. Wat we wel zouden kunnen doen: kijken naar multidisciplinair werken als een manier om ‘ecotones’ te bouwen, verbindingzones waardoor het voor mensen makkelijker wordt de weg naar de amateurkunst en het verenigingsleven te vinden. En laten we niet alleen samenwerken met elkaar, zoals we hier zitten, maar juist ook met hen die er niet zijn – en met hen aan verbindingzones bouwen.

En we gaan het hebben over amateurkunst voor iedereen: hoe maak je het meer toegankelijk? Laten we het dan niet alleen hebben over een markt van vraag en aanbod, waar we mensen moeten overreden om op onze termen mee te doen, of waarin we onszelf zo moeten richten op de wens van de ander dat we onszelf kwijt raken. Laten we ook denken aan de dialoog: aan luisteren naar de ander én de ander vragen ook naar ons te luisteren, aan samen nieuwe wegen zoeken. Aan aansluiten met wat ons beweegt bij wat de ander beweegt, zodat meerwaarde ontstaat.

Diversiteit

En laten we bij dit alles voor ogen houden dat we van het denken in ecosystemen ook kunnen leren dat ecosystemen beter op verandering kunnen reageren en veerkrachtiger zijn als ze voldoende divers zijn. Vanuit dat oogpunt – en zo kom ik dan weer terug bij waar ik mee begon – zou ik het toch zonde vinden als mijn shantykoor zou verdwijnen, en als op termijn het shantykoor als fenomeen zou verdwijnen. Ach, misschien komt er wel iets anders voor in de plaats, dat is waar. Maar ik maak me sterk dat het shantykoor een verschijnsel is dat in een amateurkunstsector thuishoort. Zoals een harmonie, een fanfare, een iepenloftspul en een urban dance groep dat ook horen. Het is die variëteit die een systeem complex en dynamisch houdt. Laten we dat als doel voor ogen houden. En laten we voor ogen houden dat we daarin allemaal onze eigen rol te spelen hebben, en dat we vanmiddag het gesprek voeren met als uitgangspunt: hoe kunnen we elkaar versterken?

Opdat de amateurkunstsector in 2030 minstens zo vitaal is als in 2021.

ⁱ BMC (2021), *Revitalisering van de amateurkunst. Investeren in een betere ondersteuningsstructuur*. BMC, p. 5.

ⁱⁱ Amusant interview over shanty, TikTok en shantykoren op <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/focus/2561c7d0-8aec-4535-b93d-6717b518db3a/2021-02-11-is-shanty-hip>

ⁱⁱⁱ <https://www.bnnvara.nl/zembla/artikelen/minder-nederlandse-musici-door-verdwijnen-muziekscholen>.

^{iv} Arno Neele, Zoë Zernitz, Teunis IJdens (2017), *Kunstzinnig en creatief in de vrije tijd 2017. Beoefenaars en voorzieningen*. LKCA, p. 7.

^v Arno Neele, Zoë Zernitz (2021), *Verenigingen voor kunstbeoefening in cijfers. VerenigingsMonitor 2021*. LKCA, p. 3.

^{vi} Drieslag gebaseerd op: Evert Bisschop Boele (2013), *Musicking in Groningen. Towards a grounded theory of the uses and functions of music in a modern western society*. Proefschrift. Georg-August-Universität, ediss.uni-goettingen.de/handle/11858/00-1735-0000-0001-BBA5-2.

^{vii} Leuke inleiding in de (complexe dynamische) systeemtheorie: Donella H. Meadows (2008), *Thinking in systems. A primer*. Chelsea Green.

^{viii} F. Egler, geciteerd in: Marijke Hecht, Kevin Crowley (2019), Unpacking the learning ecosystems framework. Lessons from the adaptive management of biological ecosystems. *Journal of the learning sciences*, <https://doi.org/10.1080/10508406.2019.1693381>, p. 17.

^{ix} Hecht&Crowley, 2019, m.n. pp. 11-12.

^x Evert Bisschop Boele (2021), Pleidooi voor een breder palet aan relaties met het publiek. *Boekman* 129, themanummer Publiek, te verschijnen najaar 2021. En Evert Bisschop Boele (2021), Inleiding: Over waarde en dialoog. *Cultuur + Educatie* 58, themanummer Betekenis van Cultuurparticipatie, te verschijnen najaar 2021.